

el-Ensârî, Ebû Bekir Ahmed b. İbrâhîm el-Kayrevânî, İbn Müzâhîm, Batalyevsî, Kemâleddin el-Enbârî, Alemüddin es-Sehâvî, Ahmed İzzet Efendi, Muhammed Rızâ b. Hindî gibi âlimler bu konuda eser yazmıştır. Birçoğu manzum olan bu eserlerin en hacimli Mühezzebüddin Muhammed b. Hasan el-Cerbâzkânî'nin (ö. İV./X. yüzyılın ikinci yarısı) *Kitâbü'r-Revha (fi harfeyi'd-dâd ve'z-zâ)* adlı eseridir. 600 sayfa tutarındaki kitabın iki cilt halinde tıpkı basımı Süleymaniye Kütüphanesi'ndeki (Fâtih, nr. 5195) müellif nüshası esas alınarak Fuat Sezgin tarafından gerçekleştirilmiştir (Frankfurt 1405/1985). "Zâ'nın "sâ" şeklinde telaffuzu gerek Kur'an kıraatinde gerek şiir inşasında hoş karşılanmamıştır (Gânim Kaddûrî el-Hamed, *el-Medhal*, s. 73). Diş sesleri olan "ث, ذ, ظ" çeşitli Arap lehçelerinde fasih dildeki asıl seslerinden uzaklaşmıştır (a.g.e., s. 284). Zâ sesindeki kalınlık vasfı imale yapılmasına engel teşkil etmektedir. Ârâmî-Arabî arasında bir alfabe olan Nabat alfabesinde "ظ" fonemi "ظ"ya dönüşmüştür: "ناظور ← ناظور" (bekçi, reis), "المستنظر ← المستنظر" (mühlet isteyen) gibi. Sa'leb, örneklerdeki "ظ" foneminin dönüşme değil sahih harf olduğunu ifade eder (İbn Cinnî, I, 227-228). Arap dilinde çıkış yerleri farklı "ذ, ز, ظ" fonemleri Türkçe'deki alıntı sözcüklerde hep aynı z sesiyle söylenir ve yazılır. İnce ünlülerle kullanılan z ilk iki foneme, kalın ünlülerle geçen z ise son iki foneme tekabül edebilir. Ancak z sesi bazan "d", bazan da "z" ile karşılır: Kâdî, rıdvân, çarb, kazâ, rîzâ, râzî gibi.

Özellikle Kur'an kıraatinde uygulanan idgam türü ses dönüşümünde zâ fonemi kendini izleyen "ث, ذ, ز, س, ش, ض, ط, ن" harflerine dönüşür, zâ ortadan kalkınca onun yerine bu harfler ikileştikten şeddeli olarak okunur: "حفظناها" (el-Hicr 15/17), "احفظ ثابتا, احفظ ذلك, احفظ زودة, احفظ سلمة, احفظ ثابتا, احفظ شتبا, احفظ ضربة" "zâ'nın kendini izleyen harflere dönüşmesi gibi (Halîl b. Ahmed, *el-Hurûf ve'l-edevât*, s. 190-200). Ayrıca "ظ, ذ, ط" harfleri idgam neticesi kendilerini izleyen zâ harfine dönüşür ve bu harflerin yerine "حملت ظهورهما" (en-En'âm 6/146), "الملائكة ظالمي" (en-Nahl 16/28), "من بعد ظلمه" (Sâd 38/24), "نقد ظلمك" (el-Mâide 5/39), "يريد ظلما" (el-Mü'min 40/31), "إذ ظلموا" (en-Nisâ 4/64) örneklerinde görüldüğü gibi zâ şeddeli telaffuz edilir (a.g.e., s. 190-200; Abdüssabûr Şâhin, s. 135, 139, 146, 226). Morfolojik ses dönüşümü olarak ilk harfi "ظ" olan bir fiil "if-

tiâl" kalıbına intikal edince kalın ses uyumu gereği, "ظ"nin "ط" veya "ظ"ya dönüşmesi gerekir. "ظلم ← اظلم ← اظلم" gibi. Yine ilk harfi "ظ" olan bir fiil "tefâ'ale, tefa'ale, tefa'lele" kalıplarına aktarılınca baştaki "ظ"nin "ط"ya dönüşerek çiftlenmesi ve şeddelenmesi, sakin harfle başlanamayacağı için de baş tarafa hemze-i vasıl eklenmesi câiz olur ve fiilin muzâri kipinde de bu dönüşüm geçerli sayılır: "ظلم ← نظلم ← ظلم ← اظلم" gibi. Zâ fonemi, başta dâd olmak üzere "ص, ض, ذ, ز, س, ط" fonemleriyle lugavî değişim ve dönüşümüne girerek aynı ya da yakın anlamda birçok kelimenin oluşmasına imkân vermiştir: z / d: feyz / feyd (ölmek); z / z: azz / azz (ısırmak), qarız / qarız (övmek); z / z: vaqz / vaqz (öldürmek); z / t: meşaz / meşat (el sertleşmek) gibi. Zâ fonemi sesindeki hoşluk ve zariflikle kalınlığın bir yansıması olarak dahil olduğu fiillerin anlamına azamet, parlaklık, şıklık, sertlik gibi mânalar yükler (Hasan Abbas, s. 123-126).

BİBLİYOGRAFYA :

Halîl b. Ahmed, *el-Hurûf* (nşr. Ramazan Abdüttevâb), Kahire 1389/ 1969, s. 30; a.mlf., *el-Hurûf ve'l-edevât* (nşr. Hâdî Hasan Hammûdî), Maskat 1428/2007, s. 79-83, 190-201; Sîbeveyhî, *el-Kitâb* (nşr. Abdüsselâm M. Hârûn), Kahire 1403/1983, IV, 239, 433-436; Ebû't-Tayyib el-Lugavî, *el-İbdâl* (nşr. İzzeddin et-Tenûhî), Dimaşk 1379-80/1960-61, I, 235, 378; II, 21-22, 140, 198, 256, 267-272, 283; İbn Cinnî, *Sırru şinâ'ati'l-i'râb* (nşr. Hasan Hindâvî), Dimaşk 1405/1985, I, 46, 47, 60, 61, 62, 227-228; İbn Sinâ, *Me'hâricü'l-hurûf* (nşr. ve trc. Pervîz Nâtil Hânlerî), Tahran 1333, s. 18, 40, 44; Abdülvehhâb b. Muhammed el-Kurtubî, *el-Muvazzâh fi't-tecvîd* (nşr. Gânim Kaddûrî el-Hamed), Amman 1421/2000, s. 114; H. Zimmern, *Vergleichen- de Grammatik der Semitischen Sprachen*, Berlin 1898, s. 50, 71; C. Brockelmann, *Précis de linguistique sémitique* (trc. W. Marçais – M. Cohen), Paris 1910, s. 71-72; a.mlf., *Fıkhü'l-lugâti's-Samiyye* (trc. Ramazan Abdüttevâb), Riyad 1397/1977, s. 39, 49, 50; Naim Hâzım Onat, *Arapça'nın Türk Diliyle Kuruluşu*, İstanbul 1944, I, 129, 184, 192-193, 213, 220, 258, 265-266; Mahmûd es-Sarân, *İlmü'l-luğa*, Kahire 1962, s. 168; Gânim Kaddûrî el-Hamed, *ed-Dirâsâtü's-şavtiyye 'inde 'ulemâ'i't-tecvîd*, Bağdad 1406/1986, s. 266-274, 287-295, 320, 477; a.mlf., *el-Medhal ilâ 'ilmi eşvâti'l-Arabiyye*, Amman 1425/2004, s. 73, 87, 272-275, 284, ayrıca bk. tür.yer.; Abdüssabûr Şâhin, *Eşerü'l-kur'ât fi'l-eşvât ve'n-naşvi'l-Arabî: Ebû 'Amr b. el-'Alâ*, Kahire 1408/1987, s. 135, 139, 146, 226; Emîl Bedî Ya'kûb, *Mevsû'atü'l-hurûf fi'l-lugâti'l-Arabiyye*, Beyrut 1408/1988, s. 283; Hasan Abbas, *Haşâ'i-şü'l-hurûfi'l-Arabiyye ve me'ânihi*, Dimaşk 1998, s. 123-126; İbrâhîm Enis, *el-Eşvâtü'l-luğaviyye*, Kahire, ts. (Mektebetü nehdati Mısır), s. 50, 120-121, 126-127; İsmail Durmuş, "Harf", *DİA*, XVI, 161.

İSMAİL DURMUŞ

ZÂBİT

(ضابط)

Osmanlılar'da yönetici, askerî görevli ve subay anlamında bir unvan.

Sözlükte, "tutan, zapturapt altına alan, yöneten kimse" anlamına gelir. Daha ziyade askerî bir unvan olarak kullanılmış, zâbitân şeklinde çoğulu da yapılmıştır. Evkaf zâbiti, vilâyet zâbiti vb. örneklerde görüldüğü gibi zâbitler, genellikle bir işin yapılmasını veya bir yerin denetlenmesini belirten görev yerleriyle birlikte anılmıştır. Farsça'da "tahsildar" anlamındaki kelimenin Osmanlı döneminde "zâbit-i mahsûl" terkinde hemen hemen aynı mânada kullanıldığı da görülür. Nitekim XVI. asrın ilk çeyreğinde Taşoz adası reâyâ kanunnâmesinde âmil yerine zâbit unvanına rastlanır (Akgündüz, III, 404). Bununla beraber "kapıkulu zâbitleri, yeniçeri serdar ve zâbitleri, rüesâ-i asker ve zâbitler, vüzerâ, ümerâ, âyan vesair zâbitler" örneklerinde olduğu gibi XVII. yüzyıldan itibaren bu unvan daha ziyade ordu subayları için kullanılmıştır. Yeniçeri ağası dışındaki subaylara bölük zâbitleri, diğer kapıkulu ocaklarının kumandanlarına ise topçu zâbitleri, top arabacı zâbitleri, humbaracı zâbitleri, süvari zâbitleri denilmektedir. Naîmâ XVII. yüzyılın ortalarında, "Her asker taifesinin birkaç mertebe zâbitleri olur. A'lâ ve ednâyı zaptederek vara vara cümlelerin zabturabtı bir başbuğa muntehî olmak tedbîr-i saltanat ve tertîb-i cüyüş kanunlarından bir kaide-i mühimmedir" der ve Yeniçeri Ocağı'nda her odanın kdemilerinin diğer erler için zâbit konumunda bulunduğunu bildirir; aşağıdan yukarıya doğru aşçı, odabaşı, çorbacı, kethüdâ ve yeniçeri ağasını zikreder. Kapıkulu süvarilerinin de aynı kaide üzere kurulduğunu, ancak kendi zamanında bölükbaşının erlerinden farkının kalmadığını belirterek nizamlarının bozulduğunu yazar (*Târih*, III, 1181-1182). "Zâbitân-ı sarây-ı sultânî" ve büyük

Yeniçeri kumandanlarından kollukçu zâbit (Mahmud Şevket Paşa, Osmanlı Teşkilât ve Kıtâfet-i Askeriyyesi, İÜ Ktp., TY, nr. 9392)

oda zâbitleri şeklinde saray idaresinde görevli ağalar için de kullanılan kelimenin "yerli neferâtı zâbitleri" ifadesiyle taşra kuvvetlerinden yerli kulunun kumandanlarına, nakîbüleşraf zâbiti olarak da seyyid ve şeriflerin âmirine işaret ettiği anlaşıl-maktadır. Kelime düşman ordusu kumandanları ile âsî önderleri yanında "zâbitân-ı nasârâ" örneğinde görüldüğü gibi hıristiyan ileri gelenleri için de kullanılmıştır.

Yenileşme çabalarının yoğunlaştığı dönemlerde zâbit kavramı resmî / askerî bir şekle dönüşerek Avrupa dillerindeki subay kelimesini karşılamaya başladı. Subay yetiştiren Mekteb-i Harbiyye'den mezun olanlara mektepli, neferlikten gelme subaylara ise alaylı zâbiti adı verildi. II. Meşrutiyet döneminde daha kaliteli subay yetiştirmek amacıyla Yıldız Sarayı Şehzade-gân Dairesi'nde Zâbitân Tâlimgâhı açıldı, burada üçer aylığına piyade ve süvarilerin eğitimi yapıldı. Maçka Kışlası'nda ise Küçük Zâbit Numune Taburu adıyla bir mektep devreye sokuldu. Zâbit kelimesinin resmî kullanımı Cumhuriyet döneminde de bir süre devam etti ve daha ziyade teğmen-binbaşı arasındaki subaylar için kullanıldı. Ardından bunun yerini subay kelimesi aldı. Kelime ticaret gemilerinde idareci konumunda olan gemi adamları için de birinci, ikinci, üçüncü zâbit şeklinde kullanılmış, gemilerde görevli makinist ve mühendisleri de kapsamıştır. Zâbit bir askerî unvan olarak Osmanlı Devleti'nden kopmuş Arap devletlerinde hâlâ devam etmektedir.

BİBLİYOGRAFYA :

BA, MD, nr. 3, hk. 1015; nr. 5, hk. 152, 432, 755, 1088, 1683; nr. 6, hk. 50, 58, 143, 1446; nr. 7, hk. 14, 448, 782, 997, 1465; nr. 12, hk. 825; nr. 82, hk. 37, 111, 208, 265; nr. 83, hk. 69, 128; nr. 90, hk. 366, 374; Âli Mustafa Efendi, *Mevâidü'n-nefâis fi kavâidü'l-mecâlis* (nşr. Mehmet Şeker), Ankara 1997, s. 276; Hüseyin Tüğü, *Musibetnâme* (haz. Ş. Nezihi Aykut), Ankara 2010, s. 86, 166, 185, 196, 200; Hasanbeyzâde Ahmed, *Tarih* (haz. Ş. Nezihi Aykut), Ankara 2004, s. 246, 586, 972; Hezârfen Hüseyin Efendi, *Telhîsü'l-beyân fi Kavânin-i Âli Osmân* (haz. Sevim İlgürel), Ankara 1998, s. 63, 82, 145, 149; Nâimâ, *Tarih* (haz. Mehmet İpşirli), Ankara 2007, III, 1181-1183; ayrıca bk. İndeks; Uzunçarşılı, *Kapukulu Ocakları*, I, 234, 368, 519, 522; II, 92, 100, 106, 124, 138, 169, 176, 188; *Ankara'nın 1 Numaralı Şer'îye Sicili* (haz. Halit Ongan), Ankara 1958, s. 54, 61, 91; Ahmet Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri*, İstanbul 1991, III, 404; *Osmanlı Askerlik Literatürü Tarihî* (haz. Ekmeleddin İhsanoğlu), İstanbul 2004, I, 598; II, 971, 972, 1022, 1049-1050; *Askerî Kanunnâmeler* (haz. Ahmet Yaramış – Mehmet Güneş), Ankara 2007, tür.yer.; B. Lewis, "Zâbit", *İA*, XIII, 449; a.mlf., "Dâbit", *EJ*² (İng.), II, 74.

ABDÜLKADİR ÖZCAN

ZÂBRÂŞÂİYYE

(الزابراشائية)

Mâverâünnehir bölgesinde
Ebû Âsım ez-Zâbrâşâî'ye
(V./XI. yüzyıl)

nisbet edilen küçük bir fırka.

Daha çok Hanefiler'e yakın fikhî gruplardan olup (İbnü'l-Murtazâ, s. 121) Zâbrâşâî'ye (ez-Zâbrâşâhî) nisbet edilen bu zümre hakkında çok az şey bilinmektedir. Kurucusu hakkında da bilgi yoktur. Neseî bu fırkanın 400 (1009-10) yılından sonra Merv'de ortaya çıktığını yazar (*Tebşiratü'l-edille*, I, 310). Ebû'l-Yüsr el-Pezdevî'nin verdiği bilgiye göre fırka mensupları o dönemde Merv'de bulunuyordu (*Uşûlü'd-dîn*, s. 251). Liderleri Ebû Âsım münkir ve cahil bir kişiydi. Ona bağlı gruplar din konusunda bazı akılsızca beyanlar ve hurafeler ileri sürmekteydi. Bunların anlayışına göre istitâat fiilden öncedir, ihtiyârî fiilleri icat edip ortaya koyan Allah değil insandır. Zira Allah mâsiyetleri dilemez, işlenmesini de istemez, kulları sapkınlığa yönlendirmez. Fakat mâsiyetler işlendiğinde onların mevcudiyeti Allah'ın meşîeti ile dir. Zâbrâşâîyye'ye göre, "Allah'ın dilemediği şey olmaz" demek câiz değildir, bunun yerine, "Allah'ın dilediği şey olur, olmasını dilemediği şey de olmaz" denmelidir. Rivayete göre bu fırka müslümanların içmâından ayrılarak Cebrâil'in resul olduğunu söylemekten kaçınmış, Allah'ın Cebrâil'i bazı resullerine gönderdiğinin söylebileceğini belirtmiştir (bk. CEBRÂİL).

BİBLİYOGRAFYA :

Ebû'l-Yüsr el-Pezdevî, *Uşûlü'd-dîn* (nşr. H. P. Linss), Kahire 1383/1963, s. 251; Neseî, *Tebşiratü'l-edille* (Salamé), I, 310; Nüreddin es-Sâbü-nî, *el-Kîfâye* (nşr. Muhammed Aruçi, yüksek lisans tezi, 1406/1986). Câmîatü Kâhire Külliyyetü dâri'l-ülüm, II, 173; İbnü'l-Murtazâ, *el-Münye ve'l-emel* (nşr. M. Cevâd Meşkûr), Beyrut 1399/1979, s. 121; M. Cevâd Meşkûr, *Mevsû'atü'l-fırakâ'l-İslâmiyye* (trc. Ali Hâşim), Beyrut 1415/1995, s. 262.

MUSTAFA ÖZ

ZABT

(الضبط)

Râvinin hocasından öğrendiği hadisi başkasına rivayet edinceye kadar ezberinde saklaması anlamında hadis terimi.

Sözlükte "bir şeyi sıkı tutmak; bir sözü iyice belleyip ezberlemek, kaydetmek" anlamındaki **zabt** kelimesi hadis terimi olarak râvinin kabul görmüş tahammül yol-

larıyla aldığı bir rivayeti, herhangi bir te-reddüde düşmeden ve değişiklik yapmadan hocasından aldığı gibi nakletme özelliğini ifade eder. Zabtın ezber zabtı (zabtu's-sadr) ve kitap zabtı (zabtu'l-kitâb) olmak üzere iki çeşidi vardır. Birincisi, rivayetleri ezberleyerek öğrenen kimsenin bu rivayetleri ezberden aktarabilecek şekilde hifzetmesi, ikincisi hadisleri yazarak öğrenen kişinin bunları önce yanlışsız yazması, ardından aslıyla mukabele ettikten sonra her türlü değişiklikten koruyarak rivayet etmesi anlamına gelir. Ezber ve kitap zabtıyla ilgili dikkat edilmesi gereken birtakım hususlar vardır. Meselâ yaşlılıkta görülen, meseleleri karıştırma halî (ihtilât) ezber zabtıyla ilgili önemli bir sorundur. İhtilâta düşen râvilerin bu duruma gelmeden önceki rivayetleriyle daha sonraki rivayetleri farklı olabilir. Bu râvilerin önceki rivayetleri kabul edilirken sonraki rivayetleri kabul görmez. Kitap zabtıyla ilgili olarak da meselâ ödünç verilen veya kaybolan kitaplara herhangi bir ilâve yapılması ihtimali bulunduğundan kitapları yanlarında olmayan kimselerin rivayetlerine ihtiyatla yaklaşılır. Normal şartlar altında kitaptan rivayet ettikleri halde kitapları doğal âfetlerde yıpranan veya görme kabiliyetini yitirdikleri için kitaplarını düzgün okuyamayan kimselerin hâfızadan rivayetleri esnasında birçok zabt kusuru işledikleri tesbit edilmiş ve onların bu rivayetleri benimsememiştir.

Ezber zabtında önce rivayeti ezberlemek, ezberledikten sonra nakledinceye kadar hâfızada tutmak üzere iki aşama vardır. Bazı âlimler zabtı rivayetlerin zâhirini (sözlük anlamını) ve bâtını (fikhî anlamını) kavrama şeklinde ikiye ayırmışlarsa da (meselâ bk. İbnü'l-Esir, I, 35) hadislerin mâna ile rivayeti câiz olduğundan çoğunluğa göre râvi için şart koşulan zabt, lafızların ezberlenmesi anlamındaki zabtı-zâhirdir. Bir râvinin makbul olabilmesi için adalet sahibi (âdil) olmanın yanı sıra zabt sahibi (zâbit) olması da gerekir. Râvinin zabt sahibi olduğu rivayetlerinin âdil ve zâbit râvilerin rivayetlerine uygun olması, hadisi aldığı kimseye sorularak kontrol edilmesi, bir rivayetin râviden farklı zamanlarda alınması suretiyle karşılaştırma yapılması, kendisinden o hadisi duyan ikinci bir şahit istenmesi, râvinin imtihan edilmesi yahut yazarlı kaynağa başvurulması gibi çeşitli yollarla bilinir. Her râvinin zabt gücü aynı olmadığı gibi zabt kusurları da aynı değildir. Bu sebeple ilim adamları zabtının kuvvetli veya zayıf oluşu itibarıyla râvileri çeşitli derecelere ayırmışlardır. Bu